

Milan Kundera

Nyugat túsul ejtett része*

avagy Közép-Európa tragédiája

1

1956 szeptemberében** a magyar sajtóügynökség igazgatója, néhány perccel azelőtt, hogy irodáját szétlőtték, a Budapest ellen reggel megindított orosz támadástól kétségbeesve üzenetet küldött szét telexen az egész világba. A sürgöny ezekkel a szavakkal zárul: „Meg fogunk halni Magyarorszáért és Európáért.”

Mit akart kifejezni ezzel a mondattal? Bizonyára azt, hogy az orosz tankok veszélybe sodorták Magyarországot és vele együtt Európát. De milyen értelemben volt veszélyben Európa? Az orosz tankok vajon készek voltak nyugati irányban átlépni a magyar határt? Nem. A magyar sajtóügynökség igazgatója azt akarta mondani, hogy Magyarországon magát Európát is érintették. Kész volt meghalni azért, hogy Magyarország ön-maga és Európa maradjon.

De még ha a mondat értelme tisztázódik is, azért tovább izgat minket. Valójában itt, Franciaországban, Amerikában azt szokták gondolni, hogy nem Magyarország, és nem is Európa, hanem egy politikai rendszer volt itt a tét. Sosem mondták volna, hogy Magyarország mint olyan volt fenyegetve, és még kevésbé értik meg, hogy egy magyar miért fordul Európához halálával való szembesülésekor. Vajon Szolzsenyicin, mikor leleplezi a kommunista elnyomást, úgy hivatkozik-e Európára, mint egy olyan alapvető értékre, melyért érdemes meghalni?

Nem; a „meghalni a hazájáért és Európáért” egy olyan mondat, melyet se Moszkvában, se Leningrádban nem lehetett kimondani, csakis Budapesten vagy Varsóban.

2

Dehát mi is Európa egy magyar, egy cseh, vagy egy lengyel számára? Ezek a nemzetek kezdettől fogva Európának ahhoz a részéhez tartoztak, amely a római kereszténységbe volt beágyazva. Történelmük minden pillanata közös volt. Az a szó, hogy „Európa”, nem földrajzi jelenség számukra, hanem egy olyan fogalom, amely a „Nyugat” szó szinonímája. Abban a pillanatban, amikor Magyarország már nem Európa, azaz Nyugat, kivette érzi magát saját sorsából, saját történelméből; még identitástudatának lényegét is elveszti.

* A tanulmány 1983-ban jelent meg a „Le Débat — histoire, politique, société” c. francia folyóiratban.

** Ford. megj.: Az 1956-os magyar forradalom október 23-án tört ki, az orosz csapatok támadása semmiképpen sem történhetett meg november 4. előtt.

A földrajzi Európa (mely az Atlanti óceántól az Uralig tart) mindig is két, egymástól elkülönülten fejlődő részre tagolódott: az egyik az ókori Rómához és a katolikus Egyházhoz kötődött (megkülönböztető jele: a latin betűk); a másik Bizáncba és az ortodox Egyházba ágyazódott (megkülönböztető jele: a cirill betűk). 1945 után, a két Európa közötti határ néhány száz kilométerrel nyugatra toldott, és néhány nemzet, amely mindig is nyugatinak tartotta magát, egy szép napon arra ébredt, hogy Kelethez tartozik.

Következésképpen, Európában a háború után három alaphelyzet alakult ki: az egyik Nyugat-Európáé, a másik Kelet-Európáé és a harmadik, a legbonyolultabb, azé a részé, mely földrajzilag középen helyezkedik el, kultúrájában Nyugathoz tartozik, politikailag pedig Kelethez.

Az általam Közép-Európának nevezett résznek ez az ellentmondásos helyzete érthető meg velünk, hogy miért éppen itt koncentrálódik — immár 35 év óta — Európa drámája: az 1956-os nagy magyar forradalom és az azt követő véres öldöklés; a Prágai Tavasz és Csehszlovákia 1968-as elfoglalása; az 1956-os, 68-as, 70-es és az utóbbi évek lengyel forradalmi. A Nyugat-, vagy Kelet-Európában történtek közül semmi sem hasonlítható össze, sem drámaiságában, sem történelmi horderejében, a közép-európai forradalmaknak ezzel a láncolatával. (1) Ezen forradalmak mindegyikét, szinte az egész nép vívta. Ha nem támogatta volna őket a Szovjetunió, ezek a rendszerek három óráig sem tudtak volna ellenállni. Vagyis a prágai vagy varsói eseményeket, lényegét tekintve nem lehet Kelet-Európa, a szovjet blokk, vagy a kommunizmus drámájának felfogni, hanem csakis Közép-Európáénak.

Valóban, hiszen ezek az egész lakosság által támogatott forradalmak elképzelhetetlenek a Szovjetunióban. De ugyanúgy elképzelhetetlenek Bulgáriában is, abban az országban, mely köztudottan a kommunista blokk legstabilabb része. Miért? Azért, mert Bulgária, már születése óta a keleti civilizáció része, az ortodox vallásnak köszönhetően, melynek első misszionáriusai egyébként bulgárok voltak. A legutóbbi háború következményei a bulgárok számára is minden bizonnyal figyelemreméltó és sajnálatos politikai változásokat jelentenek (hiszen az emberi jogokat itt sem csúfolják meg kevésbé, mint Budapesten), de nem egy olyan civilizációs sokkot, mint amilyen a csehek, lengyelek, magyarok számára érezhető.

(1) Vajon besorolhatjuk-e ezek közé a berlini munkások 1953-as felkelését? Igen is, meg nem is. Az NDK sorsának van egy sajátos vonása. Nincsen két Lengyelország, ellenben az NDK csak egy darabja annak a Németországnak, amely nemzeti létében egyáltalán nincs fenyegetve. Ez a darab olyan zálogként van az oroszok kezében, melynek tekintetében az NSZK és a Szovjetunió különleges politikát folytat, mely nem foglalkozik a közép-európai nemzetekkel és amelyet úgy tűnik, hogy egy napon a saját személyes érdeküket fogja szolgálni. Talán ez az oka annak, hogy az NDK és a többi szocialista ország között oly kevésbé őszinte a szimpátia. Világosan látszódott ez, amikor a Varsói Szerződés öt hadserege elfoglalta Csehszlovákiát. Az oroszok, a bolgárok és a keletnémetek féltelmetesek és megfélemlítettek voltak. Ellenben több tucat történetet tudnék a lengyelekről és a magyarokról mesélni, akik mindent elkövettek, hogy kifejezzék egyet nem értésüket a bevonulással és nyíltan szabotálták. Ha ehhez a lengyel-magyar-cseh cinkossághoz még hozzávesszük azt az igazán lelkes segítséget, amit Ausztria adott a cseheknek és azt a szovjetellenes dühöt, mely előntötte a jugoszlávokat, megállapíthatjuk, hogy Csehszlovákia elfoglalása egy csapásra milyen meglepő világossággal körvonalazta Közép-Európa hagyományos területét.

Egy nép vagy egy civilizáció identitástudata a szellemi alkotások azon együttesében gyűlik össze és verődik vissza, amelyet általában „kultúrának” hívnak. Ha ez az identitástudat halálos veszélybe kerül, a kulturális élet felerősödik, végletekig fokozódik és a kultúra egy olyan élő értékévé válik, amely körül az egész nép tömörül. Ezért van az, hogy az összes közép-európai forradalomban, a kulturális hagyaték ugyanúgy, mint a kortárs alkotás, olyan nagy és meghatározó szerepet játszott, mint sehol és soha, egyetlen európai népfelkelésben sem. (2)

Magyarországon néhány — a romantikus költő nevét viselő Petőfi-körbe csoportosuló — író egy nagy politikai észrevétel-sort indított meg és ezzel előkészítette 1956 ki-robbanását. A színház, a film, az irodalom és a filozófia voltak azok, amelyek éveken keresztül dolgoztak a Prágai Tavasz felszabadításán. A lengyel diákok 1968-as híres forradalmát a legnagyobb romantikus lengyel költő, Mickiewicz egy darabjának betiltása robbantotta ki. A kultúra és az élet, a művészi alkotás és a nép e szerencsés házassága fémjelzte az utolérhetetlen szépségű közép-európai forradalmakat, melyek minket, akik átéltük azokat, örökre megbabonáztak.

Amit én szépnek találok, a szó legteljesebb értelmében, az egy német vagy francia értelmiségi számára inkább gyanús. Az a benyomásuk, hogy ezek a forradalmak nem lehetnek hitelesek és igazán össznépiek, ha a kultúra ilyen nagy befolyást gyakorolt rájuk. Furcsa, de egyesek számára a kultúra és a nép két össze nem egyeztethető fogalom. Az ő szemükben a kultúra egy privilegizált elit képével kapcsolódik össze. Ezért fogadták a Szolidaritást sokkal nagyobb szimpátiával, mint az előbb említett felkeléseket. Holott, bárki bármit is mond, a Szolidaritás nem különbözik lényegében ezektől az előbbiektől, csupán azok csúcspontja: az ország népének és a megkínzott, félredobott, üldözött kulturális tradíciónak legtekélyesebb (legtekélyesebben megszervezett) egysége.

Erre mondhatják nekem: tegyük fel, hogy a közép-európai országok tényleg fenyegetett identitásukat védik, de ebben még nincs semmi különös. Oroszország ugyanezt teszi. Ő is identitásának elvesztése fenyegeti. Valójában azonban nem az oroszok, hanem a kommunizmus az, ami megfosztja lényegüktől ezeket a népeket és melynek egyébként az orosz nép az első áldozata. Igaz ugyan, hogy az orosz nyelv megfojtja a Birodalom többi népének nyelvét; de ez nem azért van, mintha az oroszok el akarnák oroszosítani a többieket, hanem azért, mert a végsőkig nemzetiséget tagadó, nemzetiségellenes és nemzetiségek feletti szovjet bürokráciának valamilyen eszközre van szüksége, hogy egyesítse államát.

(2) A paradoxon nehezen érthető a külső megfigyelő számára: az 1945 utáni évek egyszerre a legtragikusabb Közép-Európa számára, ugyanakkor kultúrtörténete legszebb korszakainak egyike is. Akár számkivetésben (Gombrowicz, Milos), akár titokban készült alkotások formájában (a '68 utáni Csehszlovákia) vagy a közvélemény nyomására megengedett tevékenységekként, az ezalatt az időszak alatt itt született filmek, regények, színdarabok, filozófiai művek, az európai alkotások csúcsait jelentik.

Megértem ezt a logikát és megértem az oroszok sebezhetőségét is, akik szenvednek attól a gondolattól, hogy szeretett hazájukat összekeverhetik a gyűlölt kommunizmussal. De meg kell érteni egy lengyelt is, akinek hazáját a két háború közti rövid időszak kivételével két évszázad óta tartja igája alatt Oroszország, és amely ezalatt kitartó és kérelhetetlen eloroszosítást élt át.

Kelet nyugati határánál, azaz Közép-Európában, mindig is sokkal érzékenyebbek voltak az orosz hatás veszélyeire. És nem csak a lengyelck. A nagy történész és a XIX. sz.-i cseh politika legkiemelkedőbb egyénisége, Frantisek Palacky 1848-ban a híres frankfurti forradalmi parlamenthez intézett levelében úgy igazolja a Habsburg Birodalom létének szükségességét, mint az egyetlen bástyáét, mely képes ellenállni Oroszországnak "ennek a hatalomnak, mely hatalmas már ma is, és oly mértékben növeli erejét, hogy arra egyetlen keleti ország sem lenne képes". Palacky óvatosságra int Oroszország birodalmi ambícióival szemben, amely megkísérel „egyetemes monarchiává” válni, vagyis a világalomra tör. „Oroszország egyetemes monarchiája — mondja Palacky — óriási és kimondhatatlan baj lenne, határtalan és mértéktelen baj”.

Palacky szerint, Közép-Európának az egyenlő nemzetek hazájává kellett volna válnia, amelyek kölcsönös tisztelttel, egy közös és erős állam vezérszárnyai alatt ápolhatnák eltérő „egyéniségüket”. Jóllehet, sosem valósult meg teljesen ez az álom, amelyhez az összes nagy közép-európai gondolkodó csatlakozott, mégis igen hatásos és befolyásos maradt. Közép-Európának az egész kontinens változatos gazdagságát sűrítene kellett volna egy kis, legEurópaibb Európában, mely a térség nemzeteinek miniatürizált modelljét a következő szabályra építette volna: a lehető legnagyobb eltérés, a lehető legkisebb helyen. Hogyan is ne borzasztotta volna el Oroszország, mely vele ellentétben, éppen az ellenkező elv alapján él: a legkisebb eltérés a legnagyobb területen?

Valóban, semmi sem lett volna idegenebb Közép-Európától és annak különbözőségeire törekvéséitől, mint az egységes, uniformizáló, központosító Oroszország, mely birodalmának összes népét (ukránokat, beloruszokat, örményeket, letteket, litvánokat stb.) félelmetes elszántsággal alakította át egy egységes orosz néppé (vagy manapság olyannyira kedvelt megítélésztől „szakszavakkal”: egységes szovjet néppé).

Ezek szerint a kommunizmus tagadása vagy inkább beteljesedése az orosz történelemnek?

Tulajdonképpen egyszerre tagadása (pl.: vallásosságának) és beteljesedése is (ami központosító törekvéseinek és birodalmi álmainak beteljesedését illeti). A Szovjetunió belsejéből szemlélve az első, a rendszeresség, állandóság hiánya az, ami szembeszökőbb. A leigázott országok szemszögéből viszont ez a második, az állandóság érezhető a leginkább. (3)

(3) Leszek Kolakowski azt mondja (Zeszyty literackie, No. 2. Párizs 1983): — Jóllehet, én is vallom Szolzsenyicinnel, hogy az elnyomás tekintetében a szovjet rendszer túlhaladta a cárizmust... nem fogom mégse idealizálni azt a rendszert, mely ellen őscim szörnyű körülmények között harcoltak, meghaltak, megkínzattak és megaláztatást szenvedtek... Azt hiszem, hogy Szolzsenyicin hajlik a cárizmus idealizálására, amit sem én, sem egyetlen lengyel nem hajlandó elfogadni.

De nem abszolutizálok túlságosan Oroszország és a nyugati civilizáció ellentétét? Vajon Európa, mindenféle kelet-nyugati felosztása ellenére is nem a régi Görögországba és az úgynevezett zsidó-keresztény kultúrkörbe beágyazott egység?

Dehogynem. Messzenyúló antik gyökereink egyesítenek bennünket Oroszországgal. A XIX. sz. folyamán egyébként Oroszország közeledett Európához. Kölcsönösen bámulatba ejtettük egymást, Rilke Oroszországot szellemi hazájának nevezte és senki sem tudta kivonni magát az Európai közös kultúrától elválaszthatatlan nagy orosz regegy hatása alól.

Igen, mindez igaz; a két Európa kulturális „frigye” örök emlék marad. (4) De nem kevésbé igaz az sem, hogy az orosz kommunizmus erőteljesen újra felélesztette Oroszország régi keletű nyugatellenes rögeszméit, és ezzel durván kivonta őt a nyugati történelemből.

Még egyszer hangsúlyoznám: Oroszországot Nyugat keleti határán sokkal inkább, mint másutt, Anti-Nyugatnak érzik; nem csak úgy jelenik meg, mint egy európai hatalom a többi közül, hanem mint egy különleges civilizáció, mint egy másik civilizáció.

Czeslav Milosz így ír erről „Egy másik Európa” című könyvében: A XVI. és XVII. században az oroszok olyanok voltak a lengyelek számára, mint azok a „barbárok, akik ellen távoli határoknál hadakoztak. Nem érdeklődtek különösebben irántuk... Ebből a korból, amikor keleten csak a nagy semmi volt, származik a lengyelek „világon kívüli” Oroszorszásképe. (5)

Egy másik univerzumot képviselő „barbárok”. A lengyelek számára mindig is ezt jelentik az oroszok. Kasimierz Brandys-tól való ez a szép történet: Egy lengyel író találkozott Anna Akmatovával, a nagy orosz költőnővel. A lengyel elpanaszolta, hogy minden munkáját betiltották. Anna félbeszakította: „Börtönben volt?” A lengyel azt válaszolta, hogy nem. „És legalább az Írószövetségből kizárták? — Nem — Dehát akkor mi oka van panaszra?” Akmatova őszintén csodálkozott. Brandys még hozzáfűzi: „Ilyen az oroszok vigasztalása. Számukra semmi sem szörnyű az oroszországi helyzethez képest. De ezeknek a vigasztalásoknak semmi értelme sincs. Az orosz sors nem képezi részét tudatunknak; számunkra idegen; nem vagyunk felelősek érte. Ránk nehezedik ugyan, de nem a mi örökségünk. Ugyanez a véleményem az orosz irodalomról is. Megriasztott. Mind a mai napig összeborzadok Gogol némely novellájától és mindattól, amit

(4) Oroszország és Nyugat legszebb frigye: Sztravinszkij életműve, mely a századforduló nyugati zenéjének egész történetét összefoglalja és ugyanakkor zenei ötleteiben mélyen orosz marad. Egy másik nagyszerű házasság is kötetett Közép-Európában, egy nagy oroszbarát, Leos Janacek két csodálatos operája által: az egyik Osztrovskij nyomán (Katja Kabanova, 1924), a másik pedig, melyet végtelenül csodálok, Dosztojevskij hatására íródott (A halott házból, 1928). Jellemző, hogy ezeket a műveket sosem játszották a Szovjetunióban, sőt még csak azt sem tudják ott, hogy léteznek. A Szovjetunió visszautasítja a nem kívánatos házasságot Nyugattal.

(5) Még a Nobel-díj sem rendítette meg az európai kiadók ostoba közömbösségét Milosz iránt. Végül is túlságosan kifinomult és túl nagy költő ahhoz, hogy egyéniséggé váljon korunkban. Két tanulmánykötete, A fogoly Gondolat (1953) és az Egy másik Európa (1959) (amelyből idéztem), az orosz kommunizmusnak és Drang nach West-jének (Ford.: előretérés Nyugat felé) első — nem manicheista — finom elemzése.

Saltikov-Scsedrin írt. Jobban szeretném nem ismerni az ő világukat, még a létezéséről sem tudni.” (6)

Amit Gogolról mond, természetesen nem művészetének elvetése, hanem a művésze által felidézett világtól való viszolygás: ez a világ távolról megbabonáz és vonzónak tűnik, mielőtt azonban szorosan körbevesz minket, feltáruul különös szörnyűsége: a szerencsétlenség egy más (nagyobb) dimenziója működik; a térnek egy más fogalma (olyan hatalmas terület, melyben az összes nemzetek elvesznek), az időnek egy új ritmusa (lassú és türelmes) létezik itt; másképp nevetnek, élnek, halnak meg az emberek. (7)

Ez az, amiért Európa általam középsőnek nevezett része a sorsában 1945 után beállt változást nemcsak politikai katasztrófának, hanem kultúrája megkérdőjelezésének is érzi. Ellenállásuk végső értelme tulajdonképpen az, hogy önazonosságukat vagy más-képpen: nyugatiságukat védik.

6

Már nincsenek illúzióink a Szovjetunió csatlós országainak rezsimjeit illetően. De elfelejtjük tragédiájuk lényegét: ti., hogy eltűntek Nyugat térképeről.

Hogyan magyarázzuk meg hát, hogy a tragédiának ez az oldala szinte észrevétlen maradt?

Csakis úgy, hogy mindenek előtt magát Közép-Európát is megvizsgáljuk.

A lengyeleknek, cseheknek, magyaroknak változatos, széttöredezett történelmük volt és kevésbé erős, kevésbé folytonos hagyománya volt államiságuknak, mint a nagy európai népeknek. Egyik oldalról a németek, a másik oldalról az oroszok által beszorítva, ezek a nemzetek túlságosan sok erőt használtak el a nyelvükért és a túlélésért folytatott harcban. Nem voltak képesek arra, hogy eléggé behatoljanak az európai köztudatba, így Nyugat legkevésbé ismert és legtörékenyebb része maradtak, ráadásul különleges és nehezen megközelíthető nyelvük függőnye is elrejtette őket.

A Habsburg Birodalomnak volt egy nagy lehetősége, hogy Közép-Európából erős államot csináljon. Sajnos, felaprózták erőiket a Nagy-Németország gögös nacionalizmusa és saját közép-európai küldetésük között. Nem sikerült egy, a nemzetek egyenlőségén alapuló szövetségi államot létrehozniuk és bukásuk egész Európa számára súlyos csapás volt. 1918-ban a többi elégedetlenkedő közép-európai nemzet zéttördelte a Biro-

(6) Egy szuszra olvastam el a Brandys könyvéből készült amerikai fordítás kéziratát, melynek lengyelül Miesiace (Hónapok), angolul pedig Warsaw Diary a címe. Ha nem akarnak megmaradni a politikai kommentárok szintjén és a lengyel dráma lényegébe szeretnének belelátni, kérem, ne hagyják ki ezt a könyvet! Nemso-kára franciául is megjelenik.

(7) A legszebb és legvilágosabb szöveg, amit Oroszországról, mint különleges civilizációról olvastam, Ciorannak az Oroszország és a szabadság vírusa című munkája volt, amely Történelem és utópia című könyvében jelent meg (1960). A Lét Kísértése (1956) egyéb kiűnő gondolatokat is tartalmaz Oroszországról és Európáról. Cioran, úgy tűnik, egyike azoknak a ritka gondolkodóknak, akik még teljes mélységében teszik fel Európáról a divatjamúlt kérdést. Ő egyébként nem mint francia író teszi ezt fel, hanem mint olyan közép-európai, aki Romániából jött, abból az országból „melyet azért alkottak meg, hogy eltűnjön, azért szervezték meg tökéletesen, hogy elsüllyedjen” (A Lét Kísértése). Európára csak az elsüllyedt Európában gondolnak.

dalmat, anélkül, hogy számot vetettek volna azzal, hogy minden hibája ellenére is nélkülözhetetlen. Így az első világháború után a térség kis, sebezhető államok zónájává vált, melyek gyengesége lehetőséget nyújtott Hitlernek első hódításaihoz és Sztálinnak a vég-ső diadalhoz. Talán az európai kollektív tudatalattiban ezek az országok még mindig veszélyes bajkeverőkként élnek.

De hogy semmit se hallgassunk el, végül Közép-Európa hibáját abban látom, amit a „szláv világ ideológiájának” nevezek. Igen, „ideológiát” mondok, hiszen nem más ez, mint a XIX. században kiagyalt politikai csalás. Szívesen lobogtatták ezt a csehek (leg-jelesebb egyéniségeik komoly figyelmeztetése ellenére is), mikor naivan védekeztek a német kihívás ellen; az oroszok meg könnyedén felhasználták birodalmi törekvéseik igazolására. „Az oroszok mindent, ami orosz szlávoknak mondanak, hogy majd később oroszoknak nevezhessenek mindent, ami szláv”, jelentette ki már 1844-ben Karel Havlicek (8), a nagy cseh író, aki óva intette honfitársait ostoba és irreális oroszbarátságuktól. Irreális, hiszen ezer éves történelmük folyamán a cseheknek semmiféle közvetlen kapcsolata nem volt Oroszországgal. Nyelvi rokonságuk ellenére semmilyen közös világot nem alkottak, sem közös történelmük vagy kultúrájuk nem volt, és a lengyelek kapcsolata Oroszországgal egyenesen élethalálharc volt.

Körülbelül hatvan évvel ezelőtt Josef Conrad Korzeniowsky vagy ismertebb nevén Joseph Conrad feldühödve a „szláv lélek” megjelöléstől, amit lengyel származása miatt szívesen ragasztottak rá és könyveire, így írt: „Semmi sem olyan idegen a lengyel természetből — melyet az erkölcsi kényszer lovagias életérzése és az egyéni jogok túlzott tisztelete jellemez — mint az, amit az irodalom berkeiben „szláv léleknek” neveznek.” (Mennyire megérttem őt! Magam sem ismerem neveltségesebbet ennél a legalább olyan hangos, mint amilyen üres szentimentalizmusnál, a homályos mélységek e kultuszánál, amit „szláv léleknek” hívnak és amelyet időről időre rámfognak! (9)).

(8) Karel Havlicek Borovský 22 éves volt, amikor 1843-ban egy évre Oroszországba utazott. Úgy érkezett oda, mint egy lelkes szlávbarát, hogy azután rövid időn belül Oroszország egyik legkérdelhetetlenebb kritikusává vált. Véleményét levelekben és cikkekben juttatta kifejezésre, melyeket később egy kis könyvben gyűjtött össze. Vannak tehát más „levelek Oroszországból”, melyek Custine leveleivel szinte azonos évben íródtak. Megerősítik a francia utazó véleményét. (Hasonlóságuk gyakran mulatságos. Custine: „Ha az ön fia elégedetlen Franciaországgal, akkor kövesse a tanácsomat és javasolja neki, hogy menjen Oroszországba. Aki egyszer alaposan megismerte ezt az országot, az egész életében boldog lesz, ha máshol élhet.” Havlicek: „Ha szeretne a cseheknek egy jó szolgálatot tenni, fizessen nekik egy utat Moszkvába!”) Ez a hasonlóság annál is inkább fontos, mivel Havlicek a plebejus és cseh hazafi nem gyanúsítható oroszellenes beállítottsággal vagy előítéletekkel. Palackyra és főleg Masarykra gyakorolt hatása alapján Havlicek a XIX. századi cseh politikának jellegzetes egyénisége.

(9) Van egy kis szórakoztató könyv — *How to be an Alien* —, melynek „Soul and understatement” című fejezetében a szerző a szláv lélekről beszél. „A legrosszabb fajta lélek, a nagy szláv lélek. Akiben ez lakozik, azok általában nagyon mély gondolkodók. Szívesen mondják azt, hogy: «Vannak pillanatok, mikor nagyon vidám vagyok és vannak olyanok, mikor szomorú vagyok. Hogyan tudná nekem ezt megmagyarázni?» Vagy pedig: «Olyan talányos vagyok. Vannak pillanatok, mikor valaki más szeretné lenni, mint aki vagyok.» Vagy: «Mikor éjfélkor egyedül vagyok az erdőben, és ágról ágra ugrálok, gyakran gondolok arra, hogy az élet mily különös.»”

Ki mer így gúnyolódni a nagy szláv lelken? Természetesen egy magyar származású szerző, Mikes György. Egyedül Közép-Európában tűnik a szláv lélek neveltségének.

Ennek ellenére a szláv világ fogalma immár a világ historiográfiájának közhelyévé vált. (10) Európa 1945 utáni felosztása, mely egyesítette ezt az állítólagos „világot” (besorolva közéjük szegény magyarokat és románokat is, akiknek a nyelve köztudomásúan nem a szláv; na de kit érdekel egy ilyen részletkérdés?) majdnem természetes megoldásnak tűnhetett.

7

Tehát Közép-Európa hibája az, hogy a Nyugat még csak észre sem vette eltűnését?

Nem egészen. Századunk hajnalán, politikai gyengesége ellenére, nagy — talán a legnagyobb — kulturális központtá vált. Ebből a szempontból Bécs jelentősége ma jól ismert, de nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy az osztrák főváros eredetisége elképzelhetetlen a többi ország és város nélkül, melyek egyébként kreativitásuk révén maguk részt vállaltak a közép-európai kultúra egészéből. Ha Schönberg alapította meg a dodekafónikus rendszert, akkor a magyar Bartók Béla — egyike szerintem a XX. sz. két-három nagy zeneszerzőinek — volt az, akinek sikerült az utolsó eredeti lehetőséget megtalálnia a tonális zenében. Prága Kaskával és Hasekkel megalkotta bécsi Musil és Broch műveinek regényes változatát. A nem német nyelvű országok kulturális lendülete még inkább megerősödött 1918 után, amikor Prága nyelvész körével és strukturalista elméletével adott újat a világnak. (11) A nagy hármás, Gombrowicz, Schulz és Witkiewicz az 50-es évek európai modernizmusát előlegezte meg Lengyelországban az úgynevezett abszurd színházzal.

Felvetődik egy kérdés: ez a nagy alkotási láz pusztán földrajzi egybecsés volt? Vagy pedig egy hosszú hagyományból, múltból eredt? Másképpen: lehet-e úgy beszélni Közép-Európáról, mint egy saját történelmmel rendelkező, igazi kulturális egységéről? És ha létezik ilyen, akkor meg lehet-e határozni földrajzilag? Mik a határai?

Hiába is akarnánk pontosan definiálni azokat. Hiszen Közép-Európa nem egy állam, hanem inkább egy kultúra vagy sors. Határai képzeletbeliek, melyeket minden egyes új történelmi helyzetben újra és újra meg kell rajzolni.

(10) Üsse fel például a Plejád Enciklopédiájának Egyetemes Történelem részét. A katolikus egyház reformátorát, Husz Jánost, nem Lutherrel fogja egy fejezetben találni, hanem Rettenetes Ivánnal! És hiába keresne bámi lényegeset is Magyarországról. Minthogy a magyarokat nem lehet a „szláv világban” elhelyezni, nincs helyük Európá térképén.

(11) Igen, a strukturalista eszme prágai nyelvész körben született meg a huszas évek vége felé. Cseh, orosz, német és lengyel tudósok dolgozták ki. Ebben a kozmopolita légkörben dolgozta ki a harmincas években Mukarovszky strukturalista esztétikáját. A prágai strukturalizmus szervesen gyökerezett bele a XIX. századi formalizmusba. (A formalista irányzatok Közép-Európában erősebbek voltak, mint máshol; nekem úgy tűnik, hogy a zene és következésképpen a zenetudomány — mely lényegénél fogva „formalista” — itt elfoglalt uralkodó helye miatt.) A legutóbbi orosz formalizmus hatásait követve, Mukarovszky gyökeresen túlhaladta annak egyoldalú jellegét. A strukturalisták a prágai avantgarde költőinek és festőinek szövetségesei voltak (megelőlegezve így azt a szövetséget, mely harminc évvel később Franciaországban alakult meg.) Befolyással megvédték az avantgarde művészetét az ellen a merev ideológiai értelmezés ellen, mely mindenütt a modern művészet velejárója volt. Mukarovszkynak az egész világon ismert művét sosem publikálták Franciaországban.

Például a prágai Károly egyetem, már a XIV. század közepén egy olyan — csárjában multinacionális szellemű — közösségben gyűjtötte össze a cseh, osztrák, bajor, szász, lengyel, litván, magyar és román értelmiséget (tanárokat és diákokat), amelyben mindenkinek joga van a saját nyelvéhez: tulajdonképpen ennek az egyetemnek (a reformátor Husz János volt a rektora) a közvetett befolyására született meg az első bibliafordítás magyarul és románul.

Az ezt követő események: a huszita felkelés; a Korvin Mátyás korabeli magyar reneszánsz nemzetközi kisugárzása; a Habsburg birodalom három független államot összefogó perszónaluniója: Csehország, Magyarország és Ausztria; a törökellenes harcok; a XVII. századi ellenreformáció. Ebben az időben a közép-európai kultúra sajátossága nagy erővel éledt fel újra, a rendkívüli módon kivirágzó barokknak köszönhetően, ami egyesítette ezt a meglehetősen nagy, Salzburgtól Vilniusig terjedő területet. Így Európa térképén a barokk Közép-Európa (melyet leginkább az irracionális túlsúlya és a képzőművészetek, de főleg a zene meghatározó szerepe jellemzett) ellenpólusává vált a klasszicista Franciaországnak (melyet a racionalizmus, az irodalom és a filozófia előtérbe kerülése jellemzett). A barokknak ebből a korszakából származnak a közép-európai zene különleges fejlődésének alapjai, gyökerei, mely Haydntól Schönbergig, Lisztől Bartókiig magába sűríti az egész európai zenei történetét.

A XIX. századi nemzeti küzdelmek (a lengyeleké, magyaroké, cseheké, horvátoké, szlovénoké, románoké és zsidóké) szembeállították egymással az egyes nemzeteket, melyek jöllehet nem voltak szolidárisak, el- és bezárkóztak, mégis ugyanazt a közös nagy egzisztenciális tapasztalatot élték meg: azét a népet, mely léte és nemléte között választ; vagyis valódi kétségbevonhatatlan nemzeti léte és egy nagyobb nemzetbe való beolvadása között.

Még az osztrákok, a Birodalom vezető nemzetisége, sem térhettek ki e változás kényszere elől: választaniuk kellett osztrákságuk és a nagy német egységbe való belépésük között. Maguk a zsidók sem kerülhették el ezt a kérdést. A beolvadás visszautasításával, az egyébként közép-európai eredetű cionizmus, csak a többi térségbeli nemzet példáját követte.

A XX. sz. már új helyzetet talált: a Birodalom összeomlását, az orosz bekebelezés és a közép-európai forradalmak hosszú időszakát, melyek tulajdonképpen csak óriás találgatások az ismeretlen megoldásra.

A politikai határok (melyek kétségbevonhatóak, mindig ellenséges betörések, hódítások és megszállások függvényei) nem határozhatják meg a közép-európai egységet, hanem csak azok a nagy, közös helyzetek, amelyek összegyűjtik a népeket, és mindig másképpen gyűjtik össze őket, olyan képzeletbeli, állandóan változó határok között, ahol az emlékezet, a tapasztalat, és a közösségi hagyomány mindig ugyanaz.

Sigmund Freud szülei Lengyelországból jöttek, de a kis Sigmund Morvaországban, szülőházában töltötte gyermekkorát, éppúgy, mint Edmund Husserl és Gustav Mahler; a bécsi regényírónak Joseph Rothnak is Lengyelországba nyúlnak vissza a gyökerei;

Julius Zeyer Prágában született egy német ajkú családban és maga választotta a cseh nyelvet. Viszont Hermann Kafka cseh anyanyelvű volt, míg fia Franz teljesen átvette a németet. Az író Déry Tibor, aki az 1956-os magyar forradalom kulcsfigurája volt, félig magyar — félig német családból származik, és az én kedves barátom, Danilo Kis, a kitűnő regényíró, jugoszláviai magyar. A nemzeti sorsok micsoda összekuszálódása ez a legkiemelkedőbb egyéniségeknél!

És mindazok, akiket itt felsoroltam, zsidók. Csakugyan, nincs a világnak még egy része, mely ennyire mélyen át lenne itatva a zsidó génusztól. A zsidók — akiknek az idegenbeli számkivetettség is lehet otthon — felülemelkedve a nemzeti vitákon, a XX. sz. legfőbb kozmopolitái és Közép-Európa összeforrasztói voltak: bennük tömörült az ész, ők voltak a szellemi kötőanyag és a szellemi egység megalkotói. Ez az, amiért annyira szeretem őket és ragaszkodom olyan nosztalgiával és hévvel örökségükhöz, mintha az én személyes örökségem lenne.

Még egy dolog teszi oly kedvessé számomra a zsidó nemzetet: az, hogy sorsában szerintem a közép-európai sors sűrűsödik össze, verődik vissza, ismerhet saját szimbolikus képére. De mi is Közép-Európa? Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónája. Hangsúlyoznám azt a kifejezést, hogy: kis nemzet. Valójában mi más lenne a zsidóság, ha nem egy kis nemzet, az igazi kis nemzet mintapéldája? Az egyetlen a valaha volt kis nemzetek közül, amelyik túlélte a birodalmakat és a Történelem pusztító menetét.

De mi az, hogy kis nemzet? Én a következőképpen határozom meg: az a kis nemzet, amelynek léte bármely pillanatban kérdésessé válhat, amely eltűnhet és ezt tudja jól. Egy franciának, orosznak, vagy angolnak nem szokása nemzetének fennmaradásáról elmélkedni. Himnuszai csak nagyságról és örökkévalóságról beszélnek. A lengyel himnusz ellenben így kezdődik: „Lengyelország még nem pusztult el...”

Közép-Európának, mint kis nemzetek hazájának, saját világképe van, mely a Történelem iránti mélységes gyanakvásra épül. A Történelem, Hegel és Marx istennője, a Ráció megtestesítője, aki ítél és bíraskodik felettünk, a győztesek történelme. Márpedig a közép-európai népek nem győztesek. Elválaszthatatlanok ugyan az európai Történelemtől, nem tudnának létezni nélküle, de ők ennek a Történelemnek csak a visszáját, az áldozatait és a kívülállóit képviselik. Ebből a kiábrándult történelmi tapasztalatból származik kultúrájuk, bölcsességük, „komolytalan szellemük” eredetisége, amely fittyet hány a nagyságra és a dicsőségre. „Ne felejtsük, hogy csak úgy tudunk korunk történelmével szembehelyezkedni, ha a Történelem egészével is szembe fordulunk”. Szívesen felvésném ezt a Witold Gombrowicz-mondatot Közép-Európa bejáratí ajtajára. (12)

(12) A „közép-európai világlátás” témájában 2 könyvet olvastam, melyeket nagyra becsülök: az egyik, a Közép-Európa: anekdota és történelem című, irodalmibb. Anonim írás (Josef K-val van aláírva), mely gépelt példányban terjed Prágában. A másik filozófikusabb (Il mondo della vita: un problema politico), melynek írója egy genovai filozófus, Vaclav Belohradszky. Ez utóbbi nemsokára meg fog jelenni franciául (Verdier-nél) és nagy érdeklődésre tarthat számot. A közép-európai problematikát egy év óta egy nagyon fontos Michigan-i egyetemi lap fejti ki: Cross Currents, a Yearbook of Central European Culture.

Nos hát ezért volt látható hamarabb és világosabban, mint máshol Európa, egész Európa sebezhetősége ebben a régióban, ahol a „még el nem pusztult” kis nemzetek élnek. Igen, hisz modern világunkban, amikor a hatalom kezd egyre inkább néhány nagy kezében összpontosulni, azt kockáztatja minden európai nemzet, hogy hamarosan kis néppé válik és kénytelen lesz annak sorsában osztozni. Ilyenformán Közép-Európa sorsa egész Európa sorsát előlegezi meg és így kultúrája egy csapásra hihetetlen aktualitást nyer.

Elég csak a legnagyobb közép-európai regényeket elolvasni (13): Brochnak a Holdkórosok-jában a Történelem az értékeket lealacsonyító folyamatként jelenik meg; Musil Tulajdonságok nélküli ember-e egy olyan eufórikus társadalmat állít elénk, mely nem tudja, hogy holnap meg kell szünnie; Hascknek a Svejek, a derék katonájában a hülyeség szimulálása az utolsó lehetőség arra, hogy megőrizze szabadságát; Kafka regényes látomásai pedig egy történelem utáni, emlékezet nélküli világról beszélnek. Századunk minden nagy közép-európai alkotását egészen napjainkig úgy is lehetne értelmezni, mint egy hosszú elmélkedést az európai emberiség lehetséges végéről.

9

Ma Oroszország egész Közép-Európát igájában tartja, a kis Ausztria kivételével, mely inkább szerencséjével, mint szükségszerűségéből megőrizte függetlenségét, de amely eredeti közép-európai környezetéből kiszakítva elveszti sajátos jellegének nagy részét és minden jelentőségét. A közép-európai kulturális központ eltűnése a Nyugat számára bizonyára az évszázad egyik legnagyobb eseménye volt. Felteszem hát újra kérdésemet: hogyan lehetséges, hogy mindez észrevétlen és névtelen maradt?

Válaszom egyszerű: Európa azért nem vette észre nagy kulturális központjának eltűnését, mert saját egységét már nem kulturális egységként éli meg.

Valójában akkor min alapul Európa egysége?
A Középkorban a közös valláson alapult.

A modern korban, mikor a Középkor Istene Deus Absconditussá* alakult át, a vallás a kultúrának adta át helyét, mely azon legmagasabb értékek megvalósítójává vált, amely által a kontinens lakói megértették egymást, azonosultak önmagukkal, és meghatározták önmagukat.

Nekem úgy tűnik, hogy századunkban egy újabb változás érlelődik, legalább olyan fontos, mint amilyen a Középkor és a Modern Kor között történt. Éppen úgy, ahogyan annak idején Isten átadta helyét a kultúrának, ugyanúgy most ez utóbbin a sor, hogy átadja helyét.

De minnek és kinek? Melyik az a terület, ahol az Európát egyesíteni képes legmagasabb rendű értékek fognak megvalósulni? A technikai felfedezések? A piac? A tömeg-

(13) Az a francia író, aki mindig is vallotta szoros kötődését a közép-európai regényhez (mely nála sem szorítkozik a bécsi regényírókra, hanem beleveszi a cseheket és lengyeleket is) nem más, mint Pascal Lainé. Érdekes dolgokat mond interjú-könyvében, a Ha ki merem mondani-ban (Mercure de France).

* Ford. megj. Deus Absconditus = rejtőzködő Isten

kommunikáció? (A nagy költőt a nagy újságíró fogja felváltani?) Vagy talán a politika? De melyik? A jobboldali vagy a baloldali? Létezik-e még ezen a legalább olyan ostoba, mint amilyen legyőzhetetlen menicheizmuson túl, egy elfogadható közös eszmény? Talán a türelem elve, a másik hitének és gondolatainak tisztelete? De ez a türelem, ha nem támogat többé egyetlen gazdag alkotást és erőteljes gondolatot sem, nem válik-e üressé és haszontalanná? Vagy talán úgy értelmezhető a kultúra lemondása, mint egyfajta megszabadítás, melytől eufóriába kell esnünk? Vagy a Deus Absconditus fog visszatérni, hogy elfoglalja a felszabadult helyet és újra láthatóvá váljék? Nem tudom, semmit sem tudok. Csak azt tudom, hogy a kultúra átadta helyét.

Hermann Brochot már a 30-as években gyötörte ez a gondolat. Azt mondja, például: „A festészet teljesen titkos értelmű üggyé változott, amely már csak a múzeumokra tartozik; már nincs érdeklődés problémái iránt, csaknem egy letűnt kor relikviája lett.”

Akkor ezek a szavak meglepően hangzottak; ma már nem azok. Az elmúlt években készítettem a magam számára egy kis felmérést, ártatlanul feltéve a kérdést azoknak, akikkel találkoztam, hogy ki a kedvenc kortárs festőjük. Azt tapasztaltam, hogy senkinek sincs ilyen, a nagy többség egyet sem ismer közülük.

Harminc évvel ezelőtt, amikor még Matisse és Picasso generációja élt, ez elképzelhetetlen lett volna. Időközben a festészet elvesztette súlyát, marginális tevékenységgé vált. Ez azért van, mert már nem jó? Vagy mert elvesztettük ízlésünket és érzékünket iránta? Annyi bizonyos, hogy a művészet, amely korstílusokat hozott létre, amely századokon át kísérte Európát, most elhagy minket, vagy inkább mi hagyjuk el őt.

És a költészet, a zene, az építészet, a filozófia? Ezek is mind elveszítették azt a képességüket, hogy az európai egységet létrehozzák, hogy annak alapjául szolgáljanak. A kontinens emberének számára ez legalább olyan fontos változás, mint amilyen Afrika felszabadítása volt a gyarmati sorból.

10

Franz Werfel életének első harmadát Prágában töltötte, a másodikat Bécsben, a harmadikat emigrációban, először Franciaországban, majd Amerikában; íme egy tipikus közép-európai életrajz. 1937-ben feleségével, Mahler özvegyével, a híres Almával együtt Párizsban találjuk, ahol a Népszövetség szellemi együttműködésének szervezete meghívta egy olyan párbeszédre, mely az „irodalom jövőjét” vitatta meg. Beszédében Werfel nemcsak a hitlerizmussal helyezkedett szembe, hanem általában a totalitárius veszéllyel, korunk ideológiai és tömegkommunikációs butításával, mely a kultúra halálát fogja okozni. Egy olyan javaslattal zárta beszédét, mely szerinte alkalmas a pokoli folyamat megfékezésére: megalapítani a költők és gondolkodók egész világra kiterjedő akadémiáját. (Weltakademie der Dichter und Denker.) Tagjait semmiféleképpen sem delegálhatják az egyes államok. Kiválasztásuk csakis életművük értékétől függhet. A világ legnagyobb írói közül kikerülő tagok létszámát huszonnégy és negyven között állapította meg. Ennek a mindenféle propagandától és politikától függetlenül működő akadémiának a küldetése az lenne, hogy „szembeszálljon a világ mindenből politikát csináló és elembertelenítő törekvésével”.

Nemcsak hogy nem fogadták el a javaslatot, hanem még nyíltan ki is gúnyolták. Persze, mert naiv volt. Túlságosan is naiv. Ebben a politikától tökéletesen átítatott világunkban, ahol már az összes művész és gondolkodó visszavonhatatlanul „elköteleződött”, hogy lehetne létrehozni ezt a független akadémiát? Az egész csak széplelkek nevelés gyülekezete lett volna.

Mégis, számomra megindító ez a naiv javaslat, mert arról a reménytelen szükségéről árulkodik, mely egy értékektől megfosztott világban erkölcsi tekintélyt akar találni. Szorongó vágy volt csupán a kultúra hallhatatlan hangjának, a Dichter und Denker* hangjának megszólaltatására. (14)

Ez a történet annak a reggelnek az emlékével keveredik össze bennem, amikor híres cseh filozófus barátomtól a rendőrség a házkutatáskor ezer oldalas filozófiai kéziratát kobozta el. Ezen a napon Prága utcáin sétáltunk. Lejöttünk a Hradszinról — ahol lakott —, a Kampa félsziget felé és átmentünk a Manes hídon. Megpróbált viccelődni: hogy fogják majd a hekusok kibetűzni filozófiai vagy inkább hermetikus nyelvezetét? De semmiféle tréfa nem tudta elűzni a szorongást, nem pótolhatta ennek a tíz évi munkát jelentő kéziratnak az elvesztését, melyről a filozófusnak nem volt másolata.

Arról vitakoztunk, hogy egy külföldnek szóló nyílt levéllel vajon lehet-e nemzetközi botrányt kavarni ebből az elkobzásból. Világos volt, hogy nem valamilyen intézményhez vagy államhoz kéne fordulni, hanem csakis egy olyan politikán felül álló személyiséghez, aki vitathatatlanul, általánosan elfogadott értéket képvisel Európában. Tehát egy kulturális személyiséghez. De hol van ilyen?

Hirtelen rájöttünk, hogy ilyen ember nem létezik. Hát igen, vannak még nagy festők, drámaírók, színészek, de már nem foglalják el az erkölcsi tekintélynek azt a privilegiált helyét a társadalomban, amely miatt Európa szellemi képviselőinek fogadná el őket. A kultúra többé már nem az a hely, ahol a legmagasabb rendű értékek jelennek meg. Az óváros egy tere felé mentünk, melynek szomszédságában laktam, és közben nagy-nagy magányosságot éreztünk, azt az űrt, mely a kultúra lassú kivonulásával képződött Európában. (15)

*Ford.: költők és gondolkodók

(14) Maga a beszéd, amit Werfel mondott, nem volt naiv, és nem is avult el. Egy másik előadásra emlékeztem, amit Robert Musil 1935-ben Párizsban, a kultúra védelmének Kongresszusán olvasott fel. Éppúgy, mint Werfel, ő sem csak a fasiszmusban látja a veszélyt, hanem a kommunizmusban is. A kultúra védelme számára nem a kultúra politikai elköteleződését jelenti (ahogy azt mindenki elképzelte abban a korban), hanem ellenkezőleg, a politizálás butító hatása elleni elkötelezett védelmet. Mindketten számot vetnek azzal, hogy a technika és a médiák modern világában nem lehetnek nagy reményei a kultúrának. Werfel és Musil véleménye nagyon rossz fogadtatásra talált Párizsban. Mégis, egyetlen körülmény folyó politikai-kulturális vitában sincs szinte semmi hozzáfűznivalóm ahhoz, amit e két író már elmondott, és olyankor nagyon közel érzem magamat hozzájuk, azokban a percekben javíthatatlan közép-európai vagyok.

(15) Végül is, hosszú habozás után elküldte ez a levelet — Jean-Paul Sartre-nak. Igen, ő volt a világot összefogó annak ellenére, hogy az én szememben éppen ő volt az, aki — úgynevezett „elkötelezettség” elméletével — a kultúráról, mint önálló, sajátos és megingathatatlan erőről való lemondást hirdette. Akárhogy is áll a dolog, rögtön reagált barátom levelére egy írással, melyet a Le Monde-ban közöltek. Enélkül a közbelépés nélkül nem hiszem, hogy a rendőrség visszaadta volna (majdnem egy évvel később) a filozófusnak kéziratát. Sartre temetésének napján eszembe jutott prágai barátom: most már nem találna címzettet levelének.

Az 1918-1938 közötti időszak az utolsó Nyugat-élmény, amit a közép-európai országok átéltek. Sokkal jobban ragaszkodnak hozzá, mint történelmük bármely más korszakához (ezt a titokban végzett felmérések is bizonyítják). Nyugatból tehát annak tegnapi arculatát őrizték meg; azét a Nyugatót, ahol a kultúra még nem adta át a helyét.

Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy érdekes körülményre: a közép-európai forradalmakat nem támogatták az újságok, a rádió, a televízió, egyszerűen a tömegtájékoztatói eszközök. A regények, a költészet, a színház, a mozi, a historiográfia, az irodalmi folyóiratok, a kabaré-estek, a filozófiai viták, vagyis a kultúra készítette elő, hajította végre és dolgozta fel azokat. A tömegtájékoztatói eszközök, amelyek egy francia vagy amerikai számára a kortárs Nyugat fogalmával keverednek össze, ezekben a forradalmakban semmilyen szerepet sem játszottak (teljes mértékig az állam szolgálatában álltak). (16)

Ezért, amikor az oroszok bevonultak Csehszlovákiába, első dolguk volt a cseh kultúrának, mint olyannak, teljes megsemmisítése. Ennek a rombolásnak hármasszok oka volt: először is az ellenzék fészékét szüntették meg; másodsor aláásták a nemzet identitását, hogy az orosz civilizáció könnyebben emészthesse azt fel; harmadsor pedig erőszakosan véget vetettek a modern idők korának, azaz annak a kornak, melyben a kultúra még a legmagasabb rendű értékek megvalósulását jelentette.

Ez a harmadik ok tűnik nekem a legfontosabbnak. Valóban, az orosz totalitarizmus civilizációja nem más, mint teljes tagadása annak a Modern idők hajnalán született Nyugatnak, mely a gondolkodó és kételkedő „ego”-ra épít és az jellemzi, hogy a kulturális alkotást úgy fogja fel, mint ennek az egyedi és utánozhatatlan „én”-nek a kifejeződését. Az oroszok betörése Csehszlovákiát a „kultúra utáni” korbba vetette és így fegyvertelenné, védtelenné tette az orosz fegyverekkel és az állam mindenható televíziójával szemben.

Megrendülve Prága lerohanásának e hármasszok tragikumától Franciaországba jöttem és megpróbáltam elmagyarázni francia barátainak a kultúrának azt a lemészárlását, ami az inváziót követően végbement: „Képzeljétek el! Az összes kulturális és irodalmi folyóiratot megszüntették! Mindegyiket, kivétel nélkül! Ilyen még soha nem történt a cseh történelemben, még a náci megszállás alatt sem!”

Barátaim erre zavarukban elnézően mosolyogtak, aminek a jelentését csak később fogtam fel. Hát igen, mikor Csehszlovákiában megszüntették az összes folyóiratot, az egész nemzet tudott erről és szorongva érezték át ennek az eseménynek óriási hordere-

(16) Mégis meg kell említeni egy híres kivételt: Csehszlovákia lerohanásának első napjaiban, a rádió és televízió titkos adásai igen figyelemreméltó szerepet játszottak. De még itt is a kulturális személyiségek hangja volt meghatározó.

jét. (17) Ha Franciaországban vagy Angliában eltűnne az összes folyóirat, senki sem venné észre, még maguk a kiadók sem. Párizsban — még a legműveltebb körökben is — társaságban tévéműsorokról vitatkoznak, nem pedig folyóiratokról. Hiszen a kultúra már átadta a helyét. Eltűnését Prágában mi katasztrófának, sokknak, tragédiának éltük meg, Párizsban viszont úgy, mint valami banális, jelentéktelen, alig észlelhető dolgot, mintha semmi sem történt volna.

12

A Birodalom szétesése óta Közép-Európa elvesztette bástyáit. Amióta Auschwitz lesöpörte a felszínről a zsidó népet, vajon nem vesztette-e el a lelkét is? És 1945-ös Európától való elszakítása óta vajon létezik-e még egyáltalán?

Igen, alkotásai és forradalmi azt mutatják, hogy „még nem pusztult el”. De ha élni annyit jelent, mint létezni annak szemében, akit szeretünk, akkor Közép-Európa már nem létezik. Még pontosabban: szeretett Európájának szemében ő már csak a szovjet birodalom egy része és semmi több, semmi több.

Mi csodálkozni való van ezen? Politikai rendszerét tekintve Kelethez tartozik; kultúrtörténetét illetően Nyugathoz. De minthogy Európa éppen most veszíti el kulturális identitását, így Közép-Európának csak a politikai rendszerét nézi; vagyis: Közép-Európában csak Kelet-Európát látja.

Közép-Európának így nemcsak nagy szomszédjának nyomasztó erejével kell szembeállnia, hanem az idő megfoghatatlan erejével is, mely visszafordíthatatlanul maga mögött hagyja a kultúra korszakát. Ez az, amiért a közép-európai forradalmakban van valami konzervatív, már-már anakronisztikus: elkeseredetten próbálják visszahozni a múltat, a kultúra és a Modern idők múltját, mert csak egy olyan korban, olyan világban védheti meg Közép-Európa az identitását, és lehet még egyszer az ami, ahol kulturális dimenzió is van.

Így hát az ő igazi tragédiája nem Oroszország, hanem Európa. Az az Európa, amelyért a magyar sajtóügynökség igazgatója kész lett volna életét adni, és amelyért meg is halt. A vasfüggöny mögött nem is sejtette, hogy megváltoztak az idők, és Európában Európa nem érték többé. Nem sejtette, hogy mondata, melyet telexen szétküldött sík országának határain túlra, már elavulnak számított és sohasem fogják megérteni.

Illényi Balázs fordítása

(17) A Literami noviny (Irodalmi újság) című hetilapot 300.000 példányszámmal (egy tízmillió országban) a Cseh Írók Szövetsége adta ki. Ez az újság készítette elő éveken keresztül a Prágai Tavasz és azután szócsöve lett annak. Nem hasonlított jellegében a Time-féle hetilapokra, melyek igen elterjedtek Amerikában és Európában. Valóban irodalmi volt: hosszú művészeti cikkeket és regényelemzéseket tartalmazott. A történelmi, szociológiai és politikai cikkeket nem újságírók, hanem írók, történészek és filozófusok írták. Egyetlen európai hetilapról sem tudok századunkban, melynek ilyen fontos történelmi szerepe lett volna és amely ilyen jól töltötte volna azt be. A cseh irodalmi havilapok példányszáma tíz és negyven ezer között mozgott és a cenzúra ellenére figyelemre méltó színvonalat képviselt. Lengyelországban hasonló jelentősége van a folyóiratoknak: ma több száz(!) titkos kiadványuk van.

